

Bədii ədəbiyyatda

Fransız dilindən tərcümədə "badalaq" mənasını verən epataj cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş ümumi qayda və normaların pozulması və qalmaqla müşahidə olunan davranışdır. Bu, publikada şok effekti yaratmaq yolu ilə diqqəti cəlb etməyə cəhd-dir və adətən, heç də uğursuz alınmır. Digər buradakı "uğur" anlayışı bir qədər mübahisəlidir.

Yeniliklərə açıq olmayan cəmiyyətdə fərqliliyə, qeyri-adiliyə can atmaq çox vaxt yazarın şəxsi imicini zərbə altında qoya bildiyindən mətndə epatajdan istifadə müəllifdən kifayət qədər cürət tələb edir. Ədəbi epataj yalnız oxucuda şok effekti yaratmağa hesablanmır, müəllif bu yolla mühafizəkar oxucunu təhqir etdiyini, onda mütləq əks-reaksiya doğuracağını yaxşı bilir.

Yaradıcılığında epatajdan istifadə edən müəllif bilərəkdən, sanki oyun yaradır və bir müddət sonra artıq elə bir mərhələ yetişir ki, bu oyun sənətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir; yəni bunsuz artıq aludə olmuş auditoriyaya cəlb etmək çətinləşir, bəzən hətta mümkünsüz olur. Epataj müəllifin normalar çərçivəsini dağıdaraq yaradıcı mühitdə fərqli, özünəməxsus imiclə - azad yaradıcı insan kimi oxucu qarşısına çıxmasına səbəb olur.

Nəinki bədii ədəbiyyatda və publisistika-da, demək olar ki, istisnasız olaraq, hər bir sahədə kütləvi şəkildə yayılmış epataj artıq ictimai həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Epatajın mahiyyəti ilə əlaqədar fikir müxtəlifliyi olan bəzi tədqiqatçılar bu ifadəni istifadə etməzlər. Məsələn, A.Flaker onun yerinə "estetik təxribat" və "estetik çağırış" ifadələri işlətməyi daha məqsədəuyğun hesab edir.

Xüsusən son illər ədəbi mühitdə epatajlı xəbərlərin, açıqlamaların sayı artmaqdadır. Vaxtilə ədəbiyyat nəhəngləri hesab olunan müəlliflərin bir çoxu bu gün öz pədestalından "aşılır", cəmiyyət üçün qaralıq qalan xeyli məqamların üzərinə işıq salınır. Bu qalmaqlar əgər şəxsi münasibətlər müstəvisinə gətirilməzsə, müəyyən mənada, həqiqətən, ədəbi mühitdə canlanma yaratmağa xidmət edə bilər. Lakin təəsüf ki, polemika mədəniyyətinin yüksək inkişafından danışmağın hələ çox tez olduğu cəmiyyətimizdə ədəbi qalmaqlar qısa bir zamanda şəxsi münaqişələrə çevrilir.

Müasir dövrə qədərki ədəbiyyatda epatajdan istifadə edən ədəbi istiqamətlərdən biri XX əsrdə inqilabdan sonra rus poeziyasında mövcud olan imajinizm olub. Belə ki, onların yaradıcı təcrübəsi üçün ən xarakterik cəhət anarxialılıq və epataj estetikası olmuşdur. İmajinizmin estetik konsepsiyası şok effekti doğuran, inkaredici, amoralıq və sinizmə üstünlük verən antiestetizmə əsaslanırdı. Qeyd edək ki, bütün bu sadalananlar mahiyyət etibarilə yeni bir şey deyildi: imajinizmdən əvvəl simvolizmdə və futurizmdə də geniş tətbiq olunurdu.

Futurizmi inkar etmələrinə baxmayaraq, imajinistlər də sözləri kimi özlərinə

daha çox diqqət cəlb etmək, reklamlarını təşkil etmək üçün səs-küylü aksiyalara, ədəbiyyat üzərində "məhkəmə qurmaq" kimi işlərə əl atmaqla futuristlərin ən yaxşı davamçısı sayıla bilərlər. Bu, bütün bir qrupun epataj yaratmaq, diqqətləri özünə cəkmək üsulu idi. İmajinizmin öncülləri (S.Yesenin, V.Şerşeneviç, R.İvnyov və A.Marienqof) yaradıcı mühit və oxucular qarşısında bəyan edəcəkləri deklarasianı hazırlayarkən özlərindən əvvəlki bütün ədəbi cərəyanları, qrupları, müəllifləri inkar edərək yeganə mükəmməl istiqamətin özlərinin yaratdığı ədəbiyyat olduğunu məxsusi vurğulayırdılar. Bu deklarasiyada oxucuya müraciət edən imajinistlər yazırdılar: "Biz sənə o qədər dözümlü yanaşa bilərik ki, sonralar sən aqlını itirmiş və hələ də istedadsız olan oxucu, bir az böyüyüb ağıllanarsan və sənə hətta bizimlə mübahisə etməyə də icazə verərik".

Oxuculara da yuxarıdan-aşağı baxan imajinistlər özlərindən öncəki cərəyanları təhqir etməkdən də nəinki çəkinmir, əksinə, diqqət cəlb etmək üçün bunu məmnuniyyətlə edirdilər. "Əminik ki, yalnız biz ən doğru yolu tutmuşuq" deyən imajinistlər bir az da irəli gedərək özlərindən əvvəl yaranmış ədəbiyyatı "zibil" adlandırırdılar: "Əgər biz köhnəliyi dağıtmağa çağırış etmiriksə, bu ona görədir ki, bizim zibil yığışdırmağa vaxtımız yoxdur, bununla qəbir qazanlar - futurizmin çaqqalları məşğul olsunlar." Göründüyü kimi, qalmaqlar yaratmaq, söz-söhbətə səbəb olaraq yadda qalmaq üçün imajinistlər ən pis ifadələrə əl atırdılar. Lakin belə zəmin üzərində yaranan cərəyanın ömrü uzun sürə bilməzdi, ona görə də 1925-ci ildə imajinistlərdən ibarət bu kiçik qrup faktiki olaraq dağıldı.

Bədii mətndə təzahür forması olaraq vulqar ifadələr, cəmiyyət tərəfindən toxunulmazlıq qazanmış dəyərlərin və insanların "maskasının cırılması", detektiv elementləri, sadizm, mozaxizm, qəddarlıq və despotluğun detallı təsviri, erotik, pornografya və s. bu kimi elementlər oxucunu çaşdırmağa, təəccübləndirməyə xidmət edir. Sadalananlardan sonuncu ikisi daha çox diqqətləri cəlb edir və müzakirələrə səbəb olur.

Aldığımız təhsil, gördüyümüz mühafizəkar tərbiyə, mental dəyərlərin dominantlığı, ictimai qınağın ifrat həddə çatdığı cəmiyyət bizim ədəbiyyatı ədəbi kriteriyalarla ölçmək şansımızı azaldır. Həqiqətən, çox vaxt oxucu üçün ədəbiyyat bədii mətn olaraq, əslində, heç bir əhəmiyyət daşımır və biz yanlış olaraq, bədii ədəbiyyatın üzərinə maarifləndirici, tərbiyəvi və başqa bu kimi tələblər qoyur, onun öyrədici funksiyasını qabardırıq. Və etiraf edək ki, ədəbiyyata quru moralizm prinsipləri ilə yanaşanda onun məhz bədii mətn olduğu, sanki unudulur, analitik təhlildə yanlışlara yol verilir.

Müəllifin mətndə nə dərəcədə azad olmasına gəlincə, mənəcə, mətn bədiiyyət çərçivələrini aşmadıqca, epataj məqsəd deyil,

"estetik təxribat" üsulu

Mətanət VAHİD

vasitə rolunu oynadıqca müəllif ögər buna ehtiyac duyursa, yazıda sərbəstlikdən istifadəyi qədr yararlana bilər. Yalnız epataj yaratmaq naminə deyil, əsaslandırılmış şəkildə istifadə olunan tabular əsərin əsl dəyərini azaltmışdır. Belə olmasaydı, Fransua Rablenin nağılvəri "Qarqantua və Pantaqruel" romanı bütün dövrlərin ən mükəmməl əsərlərindən biri hesab olunmazdı. Bu romandan bəhs edərkən Volter F.Rablenin nəsrində "sırtıqlıq" və "çirkinlik" olduğunu qeyd edir. Labryuyer onu "biədəblər üçün təsəlli" adlandırdı. Abbatlar bu əsəri biədəb leksikadan təmizləməyə çalışsalar da, romanın dili ilkin variantında qorunaraq müasir dövrə gəlib çatdı və haqqında "Fransua Rable yaradıcılığı və Orta əsrlər və renessans dövründə xalq mədəniyyəti" adlı araşdırma yazan M.Baxtin bu romanı tədqiq və təhlil edərkən özünün də yazı dilinə ciddi məhdudiyət qoymadı. Beləliklə, Baxtin bədii mətnə bəhs edərkən əsərdəki biədəb hesab olunan məqamlar haqqında rahatca yazıb bilən ilk və bəlkə də, yeganə araşdırmaçı oldu. Tədqiqatçı tabulaşmış leksikanın xalq ədəbiyyatında istifadəsinə normal hesab edir və qeyd edir ki, biz unuduruq ki, xalqın şifahi mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin bir hissəsidir və biədəb sözlərin bu ədəbiyyatda istifadəsi onun canlılığını təmin edir.

Epataj mədəniyyət kontekstində hadisə çevirmənin dünya ədəbiyyatında çoxəsrlik tarixi var. Belə hesab olunur ki, epataj incəsənətdə bir istiqamət kimi modernizm dövründə formalaşmışdır. Lakin onun tərkib hissələrindən olan erotik əsərlərin ilk beşiyi Qədim Yunanıstandır. Avropa mədəniyyətində Antik dövrdə meydana çıxan epataj ilkin mərhələdə fərdi davranış aktı kimi mövcud idi. Hələ sevgi romanlarının yazılmadığı Qədim Yunanıstanda satira, əsatir, hətta yuxuyozma kitablarında belə, nisbətən yüngül formada təzahür edən erotik meyilləri Qədim Romada ərsəyə gələn əsərlərdə daha konkret və vulqar şəkildə meydana çıxdı.

Homərəqədərki ədəbiyyatda Pamfin Erotika həsr etdiyi himnlərdə, o cümlədən, Hesiodun "Heraklin qalxanı" poemasında erotik elementləri mövcuddur. Qədim yunan lirikasında erotik şeirlərin predmeti, əsasən, qadınlar deyil, yeniyetmə və gənc oğlanlar olmuşdur. Yeri gəlmişkən, XX əsrdə eynicinslilərin sevgisi mövzusunda yazmaq ənənəsi yenidən davam etdirildi. M.Prustun "İtirilmiş vaxtın axtarışında" silsilə romanları ilə əsas qoyulan bu tendensiyanın davamını V.Yurkunun "Ləçəklər" adlı hekayələr toplusu, S.Uotersin "Məxmər ayaqlar" novellası, L.Zinoviyeva-Hannibalın "33 eybəcər" povesti, Anna Marın "Çarmıxa çəkilmiş qadınlar" romanı və s. bu kimi çoxsaylı əsərlərdə izləmək mümkündür.

Qadın və kişi arasındakı sevgiyə ilk dəfə şeirlər həsr edən müəllif isə eramızdan əvvəl VII əsrdə yaşamış Mimmern Kolofonskidir. Arxiloxx Paroski, Mitilenli Al-

xeyin şeirlərində də erotik meyillər müşahidə olunmaqdadır. Nəsrdə isə Ferekid Sirosskinin, Timeyin mətnlərində erotik elementlərin olması ilə yanaşı, bütün hekayələrində gen-bol bu süjetlərə rast gəlinən Miletin də adını mütləq qeyd etmək lazımdır. Hətta o, erotik mətnləri ilə o dərəcədə məşhur idi ki, yunan Bokaççosu hesab olunan Aristid özünün 6 kitabdan ibarət olan erotik novellalar toplusunu "Milet hekayələri" adlandırmışdır. Homerin "İlliada" və "Odiseya"sında, himnlərindəki bu elementlərlə yanaşı, Herodotun tarixi mətnlərində də erotik novellalar mövcuddur. Bu nümunələrin sayını bir xeyli artırmaq mümkündür. Sadəcə, onu qeyd etmək kifayət edər ki, bütün bu mətnlərin mövcudluğu hələ çox qədim dövrlərdə ellin mədəniyyətinin Erotik kultunu mənimsədiyini və ədəbiyyatda istifadə etdiyini təsdiq edir.

Bədii mətnə erotik təsvir qadın və kişi başlanğıcı arasındakı harmoniyanı ən zərif şəkildə təsvir edərsə, bioloji əsaslar üzərində qurulan pornoqrafiya, əksinə, instinktlərin püskürməsinə sözə çevirir. Erotika daha çox oxucunun yaradıcı qabiliyyətinə hesablanıb, yəni az-çox düşüncəsi, təəyyüli yəni oxucu müəllifin demədiklərini duymaq iqtidarındadır. Burada söylənməyə, təsvir olunmaya vurğu daha güclüdür.

Dünyaca məşhur ədəbi tənqidçi Syuzan Zontaq yazır ki, erotik istənilən ekstaz növü kimi, düşünülüb, qurulmuş, mədəni bir nəsnədir və heç bir bəyilməyə səbəb olmur. O, həmçinin belə bir paradoksal fikir yürüdür ki, yaxşı pornoroman oxucuda yalnız intim münasibətlər haqqında fikirlər oyatmur, bəlkə də, daha çox oxuduğu digər romanlar, ən maraqlısı isə odur ki, bu romanlara parodiyalar haqqında düşündürür.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk erotik meyillərə ibtidai formada da olsa, şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür. Bəzi xalq mahnıları, bayatılar, atalar sözləri, lətifələr, nağıl və dastanlarımızda epatajlı söz və ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Sonralar bu ənənə klassik ədəbiyyatımızda da davam etdirilmişdir.

Demək olmaz ki, günümüzün erotik ədəbiyyat nümunələri möhür bəyilmə folklorından qaynaqlanırlar. Çünki əslində, folklorlardan gələn meyillərlə bugünkü nümunələr arasındakı həmin bağ, əlaqə özünü kifayət qədər doğrultmuşdur. Ağz ədəbiyyatında oxucu tərəfindən normal qarşılanan fakt kitab ədəbiyyatında, əsasən, qeyri-məqbul hesab olunur və uzun zaman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanılıb kitab halına gətirilərkən ciddi senzuraya məruz qalmışdır. Biz hələ də biədəb ifadələrin bədii mətnə yer almasını cəmiyyəti yönəlmə təhqir kimi qəbul edirik. Bir neçə il öncə AMEA-nın Folklor İnstitutu tərəfindən buraxılan nağıllar kitabında həddindən artıq açıq-saçıq söz və ifadələrin təsviri ilə əlaqədar olaraq yaranmış qalmaqlıq, yəni ki, yaddaşlardadır. Hətta institutu bununla bağlı məhkəməyə də vermişdilər. Lakin nəticə etibarilə, bu fakt ədəbiyyat hadisəsi

kimi dəyərləndirilərkən iddialar aradan qaldırılmışdır.

Qeyd edək ki, dünya klassikasının şeirləri hesab olunan erotik əsər nümunələrindən fərqli olaraq, zaman keçdikcə ədəbiyyatda Apuleyin "Qızıl uzunqulaq", C.Bokaççonun "Dekameron" kimi erotik əsərlərinin yerini sonrakı əsərlərdə Markiz de Sadın "Jülyetta", "Jüstina", C.Kazanovanın "Mənim həyat tarixçəm", C.Ulmutun "Sodom və pozğunluğun mahiyyəti", L.Venieronun "Şiltə fahişə" və s. kimi pornoqrafik əsərlər almağa başladı. Hətta bu elə bir həddə çatdı ki, artıq XIX əsrdən etibarən həm erotik, həm də pornoqrafik əsərlərə mahiyyətcə fərq qoyulmadan hər ikisi qanunla qadağan edildi. Təbii ki, oxunmasına nə qədər qadağalar olursa-olsun, müəlliflər buna əhəmiyyət vermədən istedikləri mözmunu yazmaqda davam etdilər. Səzuranın aradan qaldırıldığı müasir dövrdə epatajlı əsərlərin nəşrinə heç bir qadağa qoyulmur. Lakin sovet dövrünün tabulaşmış leksikadan məhrum ədəbiyyatı ilə tərtiblənməmiş mühafizəkar oxucusu üçün bu gün də bu ədəbiyyatı qəbul etmək asan deyil.

Ögər bədii mətnə erotik meyillər ədəbiyyat və dil faktı kimi meydana çıxar və oxucu tərəfindən möhür bəyilmə şərtlərsə, o zaman əsərdəki açıq-saçıqlıq "tərtiblənməmiş" kimi dəyərləndirilməz. Fransız ədəbiyyatında erotik ədəbiyyat yaradıcılarının ən yaddaşları Markiz de Sadın əsərlərindəki bu cəhəti Rolan Bart möhür dil hadisəsi kimi dəyərləndirir və qeyd edirdi ki, bu təsvirlərdə bütün hakimiyyət sözsə məxsusdur. M. de Sad isə yaratdığı sonət haqqında belə deyirdi: "Bəli, etiraf edirəm ki, mən pozğunam: bu sahədə nəyi təsəvvür etmək mümkün idisə, mətnlərimdə canlandırmışam. Amma təsvir etdiyim heç də hər şeyi öz həyatıma tətbiq etməmişəm və etməmə". Bu baxımdan erotik əsərin ədəbiyyat faktı kimi qəbul edilə bilməməsinə mətnin nə dərəcədə bədiiləşməsinə əsaslıdır.

Qeyd edək ki, əksər müəlliflər bədii əsərlərdə tabuların əvəzinə, evfemizmlərdən istifadəyə üstünlük verirlər. Baxmayaraq ki, bu ifadələrin istifadəsi zamanı da məndən çıxan monaya görə, söhbətin nədən gətirdiyi tamamilə məlum olur, amma hər halda, bu sözlər bir o qədər vulqar təsir bağışlamır. Lakin zaman keçdikcə cəmiyyət tərəfindən çox işlənən və ilkin monasından uzaqlaşan evfemizmlər də tabulara çevrilə bilər.

Ögər D.Lourensın "Ledi Çatterleyn sevgilisi", C.Coysun "Uliss", V.Nabokovun "Lolita" kimi əsərlərinin nəşri və oxunması əvvəllər az qala bütün dünyada qadağan olunmuşdusa, hazırda bunlar demək olar ki, hamının sevsə-sevə oxuduğu romanlardır. Yaradıcılığında da şəxsi həyatında olduğu kimi, bütün mənəvi dəyərləri, qaydaları və dini inkar edən Markiz De Sad, əsərlərində qəddarlıq, kafirlik, şərin hakimiyyəti və erotikanın üstünlük təşkil etdiyi

Jorj Batay kimi müəlliflərin romanları yazıldığı dövrdə cəmiyyətin, o cümlədən, kilsənin qınağına və təqibinə məruz qaldırsa, bu gün onların yaratdığı əsərlər dünya ədəbiyyatının inciləri hesab olunmaqdadır.

Rus ədəbiyyatında ən epatajlı müəlliflərdən hesab olunan V.Sorokin ən çox oxunan yazarlardan biridir. Bununla belə, dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan yazıçının əsərlərini öz ölkəsində bir çoxları şizofrenik sayıqlamalardan başqa bir şey hesab etmir. Sorokin mətnlərində şərin və açıq-saçıq təsvirlərin meydana çıxmasını izah edərkən deyir ki, bütün qəddar instinktlərə mətnə üzə çıxmaq azadlığı vermək lazımdır; ədəbiyyatda dəhşətlər ardıcılca real həyatda onlar azalır. Təbii ki, rusiyalı müəllifin sözlərini mütləq qayda kimi qəbul etmək olmaz: bu, "mənləşə bilən hər şey ədəbiyyat hesab olunmağa layiqdir" deyən yazarın bədii mətnə fərdi yanaşmasıdır. Halbuki dünya ədəbiyyatında yazdığı kimi yaşayan müəlliflər də az olmayıb.

Yazdığı qırxdan çox əsərində qəddarlıq və şiddətli detallı təsvir edən yapon yazıçısı Yukio Misima etiraf edirdi ki, içində oynayan "qatil olmaq" istəyini boğa bilmir. Lakin kimisə öldürüb ölüm hökmü almaq istəmədiyi üçün bu isteklərini mətnlərdə bəyətə keçirdiyini yazırdı. Bununla belə, yazdığı əsərlər müəllifə bu hissələrdən tamamilə uzaq qalmaq imkanı verməmişdi. "Vətən-porvərlər" əsərində orkestrin xarakteri etməsinə detallı şəkildə təsvir edən müəllif 45 yaşında əsərdəki təsvirə uyğun şəkildə özünü də öldürmüşdü. Yəni bədii mətni realıqdan qaçmaq və ya ona daba də yazın olmaq aktı kimi dəyərləndirmək məqamı hər yazarın fərdi düşüncəsi, hissiyyatı ilə bağlı bir məsələdir.

Mətnin bədii keyfiyyətlərinin hansı seviyyədə olması heç də hər oxucu üçün maraqlı deyil, kütlə düşüncəsinə hesablanmış epatajlı əsərlər isə bu və ya digər dərəcədə öz oxucusunu mütləq tapır. Bədii mətnə nə istədiyini bilməyən kütləvi oxucu üçün əsərin bu mözmunu məlik olması onun oxunması üçün əsas səbəbdir. Dünyanın ən məşhur yazarları belə (istisnalar əzər), publikanın diqqətini qazandımaq üçün epataja əl atır. Amma bəzi müəlliflər üçün bu, məqsədyönlü xarakter daşıyır, sadəcə olaraq, onun yazı məzəncəsindən, bədii mətnə münasibətindən irəli gələn akt kimi məydana çıxır.